

Dejan Kosanović

Kinematografija v Sloveniji do leta 1918¹

Tekst *Kinematografija v Sloveniji do leta 1918* je del knjige *Začetki kinematografije na ozemlju Jugoslavije 1896—1918*, ki jo je pred kratkim dokončal in za objavo pripravil Dejan Kosanović, redni profesor na Fakulteti dramskih umetnosti (gledališča, filma, radia in televizije) v Beogradu.

1. Prve filmske projekcije v Sloveniji

Prva filmska predstava na slovenskem ozemlju je stekla 16. novembra 1896 v Ljubljani v dvorani hotela Dunaj (Stadt Wien) ali po domače pri Maliču, po ljubljanski družini Malič, ki je imela v lasti zemljo, na kateri je stal hotel.²

V ljubljanskem dnevnem tisku se je že 12. novembra 1896 v slovenščini (Slovenski narod) in nemščini (Laibacher Zeitung) pojavil oglas z vsega tremi besedami: ŽIVEČE FOTOGRAFIJE PRIDEJO — LEBENDE PHOTOGRAPHIEN KOMMEN. Kmalu zatem se je v Slovenskem narodu pojavil še naslednji oglas:

V salonu hotela pri »Maliču«

(»Stadt Wien«)

od ponedeljka 16. do nedelje 22. novembra (vključno)

razkazovanje

ŽIVEČIH FOTOGRAFIJ

v življenjski velikosti

Edisonov ideal

predstavljen po *Kinetografu*.

Predstave: ob delavnikih ob 5., 6., 7. in 8. uri

ob nedeljah ob 3., 4., 5., 6., 7. in 8. uri zvečer

I. prostor 50 kr., II. prostor 30 kr.³

Ta oglas se je pojavljal vse do 21. novembra. Opozoriti moram na podrobnost, ki je pomembna za nadaljnjo razpravo — v oglasu piše, da se žive fotografije razkazujejo s pomočjo »kinetografa«. V nemškem tekstu, ki je sicer natančen ekvivalent slovenskega, pa namesto kinetograf piše »kinematograf«. K temu problemu se vrnem kasneje. Spočetka je bilo predvideno, da bo kinematograf deloval od 16. do 22. novembra. Zaradi posebnega zanimanja gle-

dalcev so se predstave nadaljevale do 26. novembra,⁴ kar pomeni, da so prve filme v Ljubljani predvajali skupno enajst dni.

Klerikalni list Slovenec prve filmske predstave ni niti omenil, pač pa sta o predvajanju živih fotografij večkrat pisala Slovenski narod in Laibacher Zeitung. Iz njunih člankov poznamo vsebine predvajanih filmov, tako da lahko vsaj deloma rekonstruiramo repertoar. Med prvimi filmskimi projekcijami v Ljubljani so bili predvajani naslednji filmi:

1. Promet na cesti, kakor je mogoč le v svetovnem mestu — klobčič ljudi in vozil vseh vrst, ki se komaj da razmotati.

2. Prijetna družba, ki se zabava na pikniku.

3. Prepirajoča se kvartopirca.

4. Opeharjeni cunjar.

5. V pralnici.

6. Plavalna šola.

7. Brzovlak privozi na postajo.

8. Ruske slavnosti v Parizu.

9. Oddelek dunajske požarne brambe.

10. Vojaška parada v Franciji.

11. Westminsterski most v Londonu.⁵

Večino teh filmov lahko identificiramo po *Katalogu Lumière* (v oklepajih so zapisane kataloške številke):

1. Ker ni nobene opombe, za katero mesto gre, je identifikacija precej težka. Sodeč po nekaterih analogijah in opisih gre morda za *Dunajski Ring* — *Le Ring* (274), ali pa za katero drugo izmed mnogih uličnih scen, ki so jih po raznih mestih posneli snemalci bratov Lumière, na primer (153) *Place de la Concorde*.

2. Tudi tega je težko identificirati — ta film so proti koncu decembra 1896 pod naslovom *Vesela družba* predvajali v zagrebški kavarni Reisinger. Lahko bi šlo za film (89) *Repas en famille*, vendar to ni zanesljivo.

3. Kvartopirci, ki se prepirajo, nakazujejo, da gre za film (764) *Partie de Cartes*, ki ga je za brata Lumière režiral Georges Hatot. V klasičnem filmu (73) *Partie d'écarté* ni nobenega prepira.

4. *Opeharjeni cunjar* je zanesljivo film Georgesa Mélièsa *Une bonne farce (le chiffonneur)*, ki ima v knjigi Georgesa Sadoula *Georges Méliès* številko 8 in sodi med prve filme tega pomembnega avtorja. To je tudi prvič, da je na tleh današnje Jugoslavije dokazano predvajanje kakega Mélièsovega filma. Mesec dni kasneje so ga (skupaj s skoraj vsem tem sporedom) predvajali v Zagrebu pri Reisingerju.

5. *V pralnici* je zanesljivo film (60) *Laveuses — elles étendent le linge*.

6. *Plavalna šola* je film (277) *Bains de Diane à Milan*.

7. *Brzovlak privozi na postajo* je najverjetneje film (8) *Arrivée d'un train en gare*, je pa tudi mogoče, da gre za kako drugo varianto te teme, ki jih je v *Katalogu Lumière* več.

8. Od filmov o sprejemu ruskega carskega para v Parizu ta naslov najbolj ustreza filmu (163) *Les souverains russes et le président de la République aux Champs-Élysées*, vendar bi lahko bilo pod tem naslovom predvajanih več filmov, posnetih ob tej priložnosti.

9. Filma o dunajskih gasilcih nisem mogel identificirati.

10. Snemalci bratov Lumière so posneli veliko filmov o francoski vojski; ta bi mogel biti (178) *Défilé* ali (179) *Défilé du bataillon en masse*.

11. Film se nahaja v katalogu kot (254) *Pont de Westminster*.

Če to listo enajstih filmov, predvajanih novembra 1896 v Ljubljani, primerjamo s sporedom zagrebške restavracije Reisinger decembra 1896 in januarja 1897, vidimo, da je bilo vseh osem filmov z zagrebških projekcij predvajanih tudi v Ljubljani. So tudi podobnosti v zaporedju: v obeh primerih so se predstave začenjale z istimi filmi. Sklepamo lahko, da je v Ljubljani in Zagrebu deloval isti potujoči kinematograf. Tega ne potrjuje le geografska bližina, temveč tudi izjava v tisku, da je bil aparat deležen priznanj »v večjih mestih Štajerske, Koroške in Kranjske«, preden je prispel v Zagreb.

Na temelju stiliziranega oglasa o »Edisonovem idealu« sem razvil hipotezo, da je predstave pri Maliču organiziral isti potujoči kinematograf, ki je oktobra 1896 predvajal filme v mali dvorani Kola v Zagrebu. Hipotezo je mogoče zagovarjati, čeprav se programa popolnoma razlikujeta. Le en film se nahaja na obeh — *Brzovlak privozi na postajo*, ki so ga kasneje predvajali tudi pri Reisingerju.

Upoštevajoč geografsko bližino med Zagrebom in Ljubljano, dobre železniške zveze ter relativno kratek časovni razmak med zadnjim predvajanjem filmov v Kolu — 18. oktobra — in prvim predvajanjem pri Maliču — 16. novembra (27 dni), kakor tudi med zadnjim predvajanjem v Ljubljani — 26. novembra — in prvim predvajanjem pri Reisingerju — 29. decembra (32 dni), je to hipotezo mogoče sprejeti. V obeh primerih se je lahko kinematograf med Zagrebom in Ljubljano zadržal v manjših mestih. Vendar je bolj utemeljena hipoteza, ki sloni na skoraj istovetnem repertoarju. Po njej je isti potujoči kinematograf novembra 1896 predvajal filme pri Maliču in decembra 1896 ter januarja 1897 pri Reisingerju. Če bi bil to kinematograf, ki je že oktobra 1896 predvajal filme v Kolu, bi bilo to gotovo omenjeno pri njegovem ponovnem prihodu v Zagreb. Zaradi tega hipotezo, da je vse tri serije predvajanj organiziral isti potujoči kinematograf, zavračam.

Na spisku tujcev, prispelih 10. novembra 1896 v Ljubljano, se je med gosti hotela Dunaj (pri Maliču) znašel neki Curiel. V rubriko poklicev je vpisan kot »potujoči« (Reisender), mesto, iz katerega je prišel, morda mesto stalnega prebivališča, pa Trst.⁶ O Curielu vemo zanesljivo le to, da je julija 1897 predvajal žive fotografije v Sarajevu. Čeprav je ta podatek o človeku, ki je — po vsem sodeč — prvi pripeljal kinematograf v Slovenijo, doslej edini, vsekakor zadošča. Izraz Reischer po nemški definiciji označuje človeka, ki potujoč opravlja svoj poklic,⁷ kar nedvomno priča, da je bil Curiel profesionalni potujoči »showman« in projekcionista, ki je med prvimi sprejel kinematograf — novo tehnično čudo in zanimivo atrakcijo tudi v svetu spektakla. V filmskih leksikonih ter v znanih zgodovinah filma in kinematografskih dejavnosti nisem našel nobenega dodatnega podatka o njem, razen da je julija 1897 v Zadru prikazoval »panoramno«.

Curiel je prispel v Ljubljano 10. novembra 1896 in se takoj povezal s predstavniki slovenskega in nemškega tiska. Laibacher Zeitung je že 12. novembra objavila članek *Kinematograf*, v katerem neznan časniki opisuje sedem filmov in svoje vtise s projekcije. Očitno je torej, da je Curiel prejšnji dan — 11. no-

vembra — razkazal kinematograf predstavnikom tiska. 12. novembra so v listih Slovenski narod in Laibacher Zeitung izšli tudi kratki najavni oglasi s tremi besedami: ŽIVEČE FOTOGRAFIJE PRIHAJAJO. Ker tukaj kraj projekcij še ni omenjen, se Curiel verjetno še ni dogovoril o najemu prostora pri Maliču. Dva dni kasneje, 14. novembra, pa objavi Slovenski narod oglas, ki sem ga navedel v začetku. V njem piše, da bodo predstave pri Maliču in da bodo trajale teden dni, do 22. novembra 1896. Kasneje je objavljeno, da se »zaradi velikega zanimanja in splošno izraženih želja« predstave nadaljujejo do vključno 26. novembra — z obnovljenim programom in nižjo vstopnino. Po 26. novembru filmske predstave niso več omenjene. Nikjer tudi ne piše, kam je Curiel odpotoval.

Predvajanje filmov je na gledalce vsekakor naredilo močan vtis. O tem piše neznan časnikiar lista Laibacher Zeitung:

Kinematograf, ki bo od ponedeljka 16. do nedelje 22. t. m. v salonu hotela Dunaj dajal svoje predstave, je uspel princip, na katerem je osnovan Kinetoskop, izpopolniti na način, ki se je doslej smatral komaj mogočim, tako da namesto pritlikavih gibljivih figuric zdaj vidimo cele ulične scene in dogodke s stotinami ljudi v naravni velikosti. In to sploh ni videti kot silhuete na ravni površini, temveč popolnoma plastično; slike pokrajine in arhitekture prikazujejo perspektivo kot najboljše panoramske slike. Toda kako je to neskončno drugače! Vse, kar v naravi živi in kar se giblje, promet na ulicah in trgih itd., vse to vidimo pred seboj, na dosegu roke, neverjetno naravno. Tukaj ni nič pripravljeno vnaprej, to niso scene, ki računajo na vtis, temveč je vse to nenašminkana stvarnost, ki je v vsaki fazi gibanja posneta na fotografske plošče in ravno tako zvesto reproducirana...⁸

Cene vstopnic za prve ljubljanske filmske predstave so bile: prvo mesto 50 krajcarjev, drugo mesto 30 krajcarjev. Kasneje, ob podaljšanju predvajanja, pa so kljub »velikemu zanimanju« cene padle na 30 in 20 krajcarjev, za otroke 10.

Uvodni reklamni izraz »Edisonov ideal«, uporabljen tukaj ter oktobra v Zagrebu, pomeni pri identifikaciji prvega potujočega kinematografa v Ljubljani določeno težavo. Ni mogoče kar sprejeti domneve, da gre za iznajdbo Thomasa Edisona. Skoraj vsi predvajani filmi se nahajajo v *Katalogu Lumière*; in novembra 1896 je še prezgodaj, da bi bil Edisonov projektor uporabljen v tem delu Evrope. V slovenski verziji reklamnega oglasa vnaša poleg Edisonovega imena precejšnjo zmedo tudi beseda »kinetograf«, ki se pri nas do konca leta 1897 sicer ni uporabljala. To gre v prid domnevi, da je bil pripeljan Edisonov patent. A čisto mogoče je, da je urednik ali stavec *Slovenskega naroda* njemu neznan besedo »kinematograf« zamenjal z bolj znano »kinetograf«, ki so jo tedaj v zvezi z Edisonovim delom na področju živih slik v svetovnem tisku pogosto omenjali. V nemški verziji oglasa ter v vseh drugih tekstih piše povsod samo »kinematograf«. Če prištejemo še okoliščine, ki sem jih že omenil, je bilo v Ljubljani Edisonovo ime skoraj zanesljivo uporabljeno le v reklamne namene, prva filmska predstava pa je stekla s pomočjo naprave in filmov bratov Lumière. Pripeljal jih je še ne dovolj poučeni Curiel, ki se je proti koncu 19. stoletja potikal po naših krajih in sosednjih deželah. Nadaljnja proučevanja Curielove dejavnosti nam bodo najbrž odkrila še mnoge zanimive podatke.

2. Potujoči in stalni kinematografi v Sloveniji

Po podatkih, ki jih je na osnovi pisanja dnevnega tiska obdelal slovenski gledališki zgodovinar Janko Traven,⁹ je v Sloveniji med 1897 in 1914 gostovalo dvajset različnih potujočih kinematografov, med katerimi so nekateri prihajali v Ljubljano pa tudi v druga slovenska mesta (Gorico, Kranj, Celje, Maribor, Ptuj). Po zaslugi oglasov nam je njihov repertoar dovolj znan. V tem delu se bom zadržal samo pri nekaterih gostovanjih potujočih kinematografov v Sloveniji; navedel bom najzanimivejše primere, tipične za obdobje potujočih kinematografov pri nas in v svetu.

Od 7. do 14. marca 1897 je v Ljubljani pri Maliču gostoval potujoči kinematograf z imenom »Edisonov kronofotograf«. Čeprav je spet omenjen Edison, se vsi predvajani filmi (dva programa po sedem filmov) nahajajo v *Katalogu Lumière*. Tisk piše, da kinematograf prihaja v Ljubljano iz Gradca in da je namenjen na Orient.¹⁰

Jeseni istega leta, spet pri Maliču, polnih osem dni (od 21. do 28. novembra) gostuje »Edisonov kinematograf«, o katerem se tudi ne ve veliko.¹¹ Na osnovi sporeda, ki obsega 25 filmov, bi rekli, da je povezan s podjetjem Lumière, saj se dvajset filmov nahaja v *Katalogu*. Nekaj jih nisem mogel identificirati, med njimi *Slap pri Schaffhausenu*. Predstave so se pričenjale ob 5., 6., 7. in 8. uri. Program je bil očitno daljši kot prej. Kinematograf je imel »lastno električno napravo« (generator). Vstopnice so bile po 40 in 20 krajcarjev. Spored tega kinematografa se je začel s še neidentificiranim filmom *Slačenje neveste* (»Mlada zakonca, končno sama, v barvah«).¹² Ta film je očitno spodbodel odklonilna stališča, ker so ga po štirih dneh izločili s sporeda, Slovenski narod pa piše:

... Slika, ki se zdi za mladino manj primerna, bo od zdaj naprej odpala ...¹³

Vendar tudi drugi film na sporedu nosi nekoliko žgečkljiv naslov — *Dama v kopeli*.

Od 21. septembra do srede oktobra 1898 gostuje v Steklenem salonu ljubljanskega Kazina »Kinematograf Lumière«, potujoči kinematograf, ki je dosti potoval po naših krajih — leta 1897 je bil Zagrebu, 1898 v Zadru, 1900 v Splitu ter 1900 in 1901 spet v Zadru. Na repertoarju (štirje programi in 45 identificiranih naslovov) so bili v glavnem filmi podjetja Lumière, pa tudi nekaj manj znanih filmov. »Kinematograf Lumière« je od 4. do 11. oktobra 1898 predvajal tudi film *Nevihita na morju pri Opatiji*. Ta film in mogoče še katerega so verjetno posneli operaterji tega potujočega kinematografa. »Lumière« je bil očitno v neposrednih stikih s podjetjem Lumière ali z njegovimi predstavniki na Dunaju, kar potrjuje tudi bogat filmski fond, s katerim je razpolagal. Pred predvajanjem četrtega programa je bil Ljubljančanom objavljen poseben poziv:

Podpisano podjetništvo si usoja p. n. inteligentnemu ljubljanskemu občinstvu svojo najtoplejšo zahvalo za izredno obiskovanje njega s kinematografom Lumière prirejenih predstav izrekati in mu je čast naznaniti, da se je odločilo, ustreza je želji občinstva, ostati še teden dni tukaj. — Vzpored za predstave tega *neoporečeno zadnjega tedna* obstajal bo iz 16 najlepših in najefektnjših slik in se bo razun tega pri vsaki predstavi senzačna slika sedanjega sporeda v zimskem vrtu v Berlinu: *vožnja skozi predor* v dveh oddelkih predstavljala — Podjetništvo je sliko »vožnja

skozi predor« — absolutna novost v kinematografičnih predstavah — nalašč za Ljubljano iz New Yorka naročilo. Opis te senzačne slike se bode brezplačno delil pri blagajni.¹⁴

Na blagajni so delili programe v nemščini. Predstave so se pričenjale ob 5., 6., 7. in 8. uri, ob nedeljah pa še dopoldne ob 10., 11. in 12. uri. Vstopnice so bile po 20 krajcarjev, za dijake in vojake (do naredniškega čina) 10 krajcarjev.¹⁵

Med 22. februarjem in 26. marcem 1899 gostuje pri Maliču potujoči kinematograf »Excelsior«, ki med drugim predvaja *Pasijonski cikelus, Kristovo življenje in trpljenje v 12 slikah*.¹²

Od 22. aprila do 14. maja istega leta gostuje v Ljubljani »Bioscop« Ivana (Jochanna) Bläserja. V razliko od prej omenjenih potujočih kinematografov, ki so po navadi gostovali v kaki zidani dvorani, najeti v ta namen, je »Bioscop« postavil svoje šotore v Lattermannovem drevoredu. Bläser je imel lastno električno centralo, s katero je osvetljeval šotor in napajal projektor. »Bioscop« je predvajal tri različne programe s 47 filmi, večinoma bratov Lumière, nekaj filmov Georgesa Mélièsa in nekaj filmov neznanega izvora. Med slednjimi sta za nas pomembna *Corso na Reki in Razgled po Ljubljani*. O njiju več v 3. razdelku tega teksta.¹⁷

Po letu 1900 v Ljubljano vse pogosteje prihajajo potujoči kinematografi z lastnimi šotori, ki jih po navadi postavijo na Lattermannovem sprehajališču (na začetku parka Tivoli). Tako se je v začetku septembra 1900 v Ljubljani zadrževal »Kinematograf Oeser« Franza Josefa Oeserja, pionirja avstrijskega filma. Oeser je tokrat prišel v Ljubljano iz Zagreba. O njegovem bivanju v Slovenskem narodu ni veliko podatkov. Udarne točke njegovega sporeda so bili filmi, posneti na Svetovni razstavi v Parizu (*Vožnja na Seni skozi razstavo, Slavni vrteči se trotoar, Življenje na razstavi* itd.) ter posnetki iz Burske vojne (*Pobude iz Burske vojne*). Poleg tega so najavljeni »... interesantni in izredno komični prizori...«. Ob delavnikih so dajali po štiri predstave, ob nedeljah in praznikih šest; vstopnice za prvo mesto so bile po 30 krajcarjev, za drugo mesto 20 krajcarjev, dijaki in vojaki pa so plačali polovično.

Sredi novembra 1901 gostuje v Ljubljani »Bioskop« lastnika G. Nartena. Verjetno gre za isto osebo — Georga Nartena — ki je kasneje, v letih 1906 in 1907, deloval v Beogradu in Vojvodini. Njegov kinematograf je imel lastno električno centralo za 20 konjskih moči. Šotor je postavil na Lattermannovem sprehajališču, poleg šotora pa je stal še vrtiljak, osvetljen s 500 električnimi žarnicami, kar je bila posebna atrakcija. Predstave so bile vsako uro, začenši ob treh popoldne, vstopnice so bile po 30 (I. mesto), 20 (II. mesto) in 10 krajcarjev (stojišče). Spored se je spremenil vsake tri dni, vendar o njem nimamo veliko podatkov.¹⁸

Na neznanega časnikarja Slovenskega naroda, verjetno pa tudi na tedanje filmske gledalce, je poseben vtis napravil film *Božične sanje*, o katerem je 20. novembra 1901 pod naslovom *Velikanski kinematograf* v rubriki »Dnevne vesti« zapisano:

V 20 skupinah umetniško izvedenih podob se kažejo sanje dveh graščinskih otrok od trenutka, ko sta se vlegla božični večer, poslovivša se s poljubom od roditeljev. Nad strehami hiš se vidijo v mesečini in med snegom letajoči angeli, na trgu se

zbira ljudstvo k Božičnici. Leskeči se sneg in mesečina razsvetljava vse s čarobno svetlobo. Sledi božična pojedina in velikansko božično drevo. Končno se otroka probudita in sprejmeta božične darove. Vsa skupina naredi krasan utisek.

Beseda je o filmu Georges Méliès *Rêve de Noël*, posnetem leta 1900, ki je zaradi posebnih optičnih efektov navduševal gledalce po vsem svetu in tudi v Nartenovem kinematografu v Ljubljani. V oglasu, s katerim je bil najavljen, je poudarjeno, da je to »... senzacijski, 500 čevljev dolg film...«, kar je bila tedaj precejšnja dolžina (okoli 120 m). Zanimivo je, da je Narten poleg te senzacije predvajal filme, posnete skoraj na vseh kontinentih: *Boji na suhem in na morju na Kitajskem*, *Obisk MacKinleya v mestu Buffalo*, *Burska vojska*, *Obisk avstrijskega cesarja Franca Jožefa I. v Pragi* itd. Tako raznovrsten spored, tipičen za obdobje naglega razvoja kinematografije v svetu, je privlačil gledalce in potujočemu kinematografu zagotavljal uspešno gostovanje.

Leta 1902 je v zgradbi Filharmonične družbe na ljubljanskem Kongresnem trgu gostovalo pariško »Phono-Cinéma-Gledališče«. Gostovanje je trajalo vsega dva dni, 8. in 9. aprila. O njem piše Laibacher Zeitung, medtem ko ga slovenski listi skoraj ne omenjajo. Iz tega lahko sklepamo, da so ga organizirali ljubljanski Nemci. Prvi večer se je zaradi tehničnih problemov (verjetno pri uskladitvi slike in zvoka) začetek predstave močno zakasnil. Na programu sta bila filma *Cyrano de Bergerac* z velikim francoskim igralcem Coqueulinom v glavni vlogi in *Hamlet* s Saro Bernhardt. Kinematograf so reklamirali kot pariški in na sporedu so bili tudi filmi s pevci iz pariške Opere, zato lahko z gotovostjo trdimo, da je v Ljubljani gostoval znani »Phono-Cinéma-Théâtre«, ki ga je za Svetovno razstavo v Parizu leta 1900 ustanovil Clément Maurice, dolgoletni zastopnik bratov Lumière za kinematografske predstave v Indijskem salonu Velike kavarne v Parizu. (Te predstave so bile prekinjene neposredno pred Svetovno razstavo.)

Snemalec teh tonskih filmov je bil Mesguich, tonski snemalec pa Brest, kasnejša zastopnik firme Pathé v Ameriki. Mesguich in Brest sta po letu 1900 s svojim »gledališčem« potovala po Nemčiji, Švici in Avstriji ter tako verjetno prišla tudi v Ljubljano. Mesguich v svojih Spominih ne omenja Ljubljane, opiše pa neko projekcijo:

... Spominjam se nekega večera, ko sem bil zaprt v svoji kabini v nadstropju, g. Brest pa je bil s svojim gramofonom v orkestru in dvorana v popolnem mraku. Neka zlonamerna roka je prerezala žico, ki je prenašala do mene zvok z valja, ki sem ga spremljal prek zvočnika. Ne da bi prekinil predstavo, mi je uspelo izpeljati projekcijo popolnoma sinhrono. Nihče ni niti opazil, da je operater v nekem trenutku ostal popolnoma gluha...¹⁹

V okviru Mednarodne panorame je v Ljubljani leta 1902 gostoval tudi »Mutoskop« (vse do februarja 1903), vendar ta naprava za individualno gledanje živih slik²⁰ ni mogla ogroziti popularnosti kinematografa.

Aprila in maja 1904 gostuje v Ljubljani »Edison Ideal Elektrobioskopsko gledališče« lastnika Karla F. Lifkeja. Tudi on je postavil šotor na Lattermanovo sprehajališče. Predvajal je filme različnih izvorov, med njimi veliko stvaritev podjetja Pathé. V okviru aprilskega sporeda je predvajal Pathéjeva filma *Grozovitosti v Macedoniji* (Massacres de Macédoine) in *Kraljevski umor v Belgradu* (Assassinat de la Famille Royale de Serbie).²¹ Lifka se je leta 1906

vrnil v Ljubljano, tokrat z novejšimi tehničnimi pripomočki — s parnim strojem, ki je imel 40 konjskih moči, ter z novim šotorom s sedeži, ki se spuščajo proti platnu, tako da se z oddaljenejšega prvega mesta vidi najboljše. Reklamiral je predvajanje lastnih (*Pitanje golobov na trgu Sv. Marka v Benetkah*, *Potovanja skozi Alpe med Lucernom in Bernom*, *posneto iz vlaka*) in ozvočenih filmov, »fotografijo, ki poje, govori in muzicira«, čeprav ni jasno, za katere filme in kateri sistem osvočenja gre. Na sporedu Lifkovega »Elektro-bioskopa« je bilo mnogo različnih filmov, igranih, dokumentarnih, poljudno-znanstvenih in potopisnih. Za mnoge filme piše, da so »v barvah«, vendar ni mogoče ugotoviti, ali gre za viraz ali kak drug postopek.²²

Leta 1906 je v veliki dvorani ljubljanskega Grand hotela Union gostoval potujoči kinematograf »The Royal Vio«. Predstave so trajale po tri ure, vstopnice pa so bile drage (dve kroni in manj). Projekcije je spremljala in v odmoru igrala najeta vojaška godba. V oglasu za »The Royal Vio« je med drugim zagotovljena avtentičnost posnetkov iz rusko-japonske vojne:

... Ti filmi niso pariške fantazijske slike, kakršne so se doslej kazale v Ljubljani, nego so — Royal Vio Comp. — z jamstvom za pristnost posnetkov na bojišču z nagrado 1000 K...²³

Za časa predvajanja filmov v okviru programa »The Royal Vio« je ljubljanska mladina v veliki dvorani hotela Union prvič demonstrirala proti nemškim napisom na filmih. To se je zgodilo po objavi časopisne vesti, da je proti takšnim napisom demonstrirala mladina v Pragi in Zagrebu.²⁴

Leta 1906 prične predvajati filme tudi Slovenec Davorin Rovšek.²⁵ Za dva dni je svoj »Elektro-kinoskop« (ali kakor ga je še imenoval: »Gledališče živih podob«) naselil v veliki dvorani Uniona, kasneje pa je z rednimi predstavami nadaljeval v hotelu Ilirija v Kolodvorski ulici. Predstave je dajal mesec dni (od 16. maja do 15. junija). Na sporedu, ki se je zamenjal vsak teden, je bilo po 14 filmov. Vstopnice so bile zelo poceni — 25 krajcarjev in manj, Rovšek je želel odpreti stalen kinematograf, kar mu je uspelo naslednje leto.

Lahko domnevamo, da so razen v Ljubljani ti potujoči kinematografi obiskovali tudi druga slovenska mesta. O tem je malo podatkov, predvsem zato, ker ni bilo lokalnega tiska. Potujoči kinematografi so v Slovenijo prihajali v glavnem iz dveh smeri: iz Avstrije (pogosteje) in iz Trsta (redkeje), včasih pa tudi s Hrvaškega in Primorja, po navadi ob vrnitvi s potovanja. Aktivnost potujočih kinematografov se je v Sloveniji nadaljevala tudi po ustanovitvi prvih stalnih kinematografov v Ljubljani (1907) in drugih slovenskih mestih. Od leta 1911 do 1914 je v Ljubljani redno vsako leto gostoval »Grand Electro Bioscop« lastnika J. Bachmeierja, ki smo ga že opazili v Zagrebu (1903) in Beogradu (1908). Bachmeier je svoj veliki šotor redno postavljaval v parku Tivoli,²⁶ imel je lastni električni generator, velik orkester in zelo dobro reklamno službo. Malo pred prvo svetovno vojno se je želel naseliti v Ljubljani in svoj »Grand Electro Bioscop« spremeniti v stalni kinematograf. Da bi to preprečil, je tedanji lastnik stalnega ljubljanskega kinematografa »Ideal« Rudolf Kokalj odkupil »Grand Electro Bioscop«, vendar je naprave kmalu razprodal. Tako je J. Bachmeier svojo kariero potujočega predvajalca filmov zaključil leta 1914 v Ljubljani.

Prvi stalni kinematograf v Sloveniji je bil odprt 26. maja 1907 v Ljubljani na Dunajski cesti 22 oziroma Sodni cesti 1 (danes Tavčarjeva ulica, zgradba še zmeraj stoji). Lastnik stavbe je bil Anton Deghenghi, trgovec in poslovnež, Italijan iz Pulja. Projekcijsko dvorano je predvidel že ob gradnji. Ta kinematografska dvorana je pri nas vsekakor prva, ki je bila zgrajena s tem namenom. Kinematograf je verjetno imel solastnike; Janko Traven misli, da je bil iniciator tega podjetja tržaški Italijan Viecchetti.²⁸ Prvi stalni kinematograf v Ljubljani je dobil ime »Kinematograf Edison«. Predstave so bile vsak dan, vsako uro od petih do devetih, ob nedeljah in praznikih pa od treh do devetih. Včasih so predvajali tudi dopoldne. Vstopnice so stale: I. mesto 30 krajcarjev, za otroke 20, II. mesto 20 krajcarjev, za otroke in vojake 10, za skupinske obiske pa 10 in 5 krajcarjev. Dvorana je imela okoli 100 sedežev, prostor za gledalce je bil dolg kakih petnajst metrov in širok kakih šest. Trije izhodi so vodili naravnost na Dunajsko cesto. Repertoar »Kinematografa Edison« je bil standarden, tvorili so ga krajši dokumentarni in daljši igrani filmi, nato filmske komedije, fantastični filmi itd. Spored je bil redno objavljen v dnevnem tisku, tako da je skoraj vse filme mogoče identificirati. Večinoma so bili Pathéjevi.²⁹ Posebne reklame je bil deležen film *Življenje Kristovo*, »34 različnih podob v barvah v dolžini 1200 metrov«.

Drugi stalni kinematograf v Ljubljani je 31. avgusta 1907 odprl Davorin Rovšek v prostorih Katoliškega doma na Turjaškem trgu 1 (danes Novi trg). Svojo dvorano je Rovšek imenoval »Cinématograph-théâtre-français«, verjetno zato, ker je navezal tesne stike s Pathéjem³⁰ in po otvoritvi kinematografa uvozil nove naprave iz Francije.

Prostorsko sta si bili dvorana »Edison« in Rovškova (21,85m × 6,65m) precej podobni. Med obema kinematografoma se je kmalu razvil močan konkurenčni boj. Rovškov program je trajal dlje od »Edisonovega«, uvedel je tudi rezervacije in popust za člane društva Merkur ter Slovenskega dramatičnega društva. Konkurenta sta tekmovala v intenzivnejšem reklamiranju in boljših glasbenih točkah v okviru filmskega sporeda.³¹

27. oktobra istega leta se v Ljubljani pojavi še tretji stalni kinematograf, »The American Bioscop« na Resljevi cesti 3. V lasti ga je imela neka tržaška družba z dr. Arnoldom Meccocijem na čelu. Posle kinematografa je vodil Slovenec Adolf Praček,³² tudi član firme. Doslej mi še ni uspelo ugotoviti, ali ima ta družba kakšno zvezo s tisto, ki je leta 1906 v Zagrebu odprla kinematograf »Union«, a te možnosti ni treba zanemariti.³³

Ljubljana je bila leta 1907 relativno majhno mesto (z okoli 45 000 prebivalci) in trije kinematografi so se srdito bili za občinstvo. V najboljšem položaju je bil »Edison«, ker je bil blizu železniške postaje, kar mu je zagotavljalo mnogo obiskovalcev. Njegovi režijski stroški so bili nizki, saj je deloval v lastni stavbi. Od boja je prvi odstopil Davorin Rovšek. Zaradi slabega obiska je moral najprej znižati število predstav, 14. decembra 1907 pa je svoj »Cinématograph-théâtre-français« zaprl in se s potujočim kinematografom odpravil po drugih slovenskih mestih. Tudi tržaška družba, ki je vodila »The American Bioscop«, je kmalu odstopila posel Pračku, ki se je lotil dela z lastno kinoaparaturο. Januarja 1908 jo je prodal novemu, še neznanemu lastniku, ki je 12. januarja 1908 odprl kinematograf »The Royal Biograph«. Toda ta kinematograf je deloval le kratek čas in o njem ni veliko znanega.

V ostrem konkurenčnem boju za gledalce v mestu, kjer ni bilo prostora za tri stalne kinematografe, je zmagala družba, ki je vodila »Kinematograf Edison« in ki jo je vodil Anton Deghenghi. Junija 1908 so na vrtu hotela pri Maliču odprli poletni kinematograf »The Elite Biograph«. Ime »Kinematograph Edison« pa so septembra 1908 spremenili v »Prvi kinematograf Pathé«. Razlogi za to spremembo niso popolnoma jasni. Verjetno so to storili zaradi vse tesnejših stikov s francosko firmo Pathé, mogoče celo na njeno insistiranje. Ime »Edison« ni imelo nikakega poslovnega temelja, temveč je bilo izbrano zaradi velike popularnosti in avtoritete ameriškega znanstvenika. Ob kinematografu »Pathé« je ob koncu maja 1909 Deghenghijeva družba v pregrajenem salonu pri Maliču odprla še svoj drugi stalni kinematograf. Za njegovo ime so prek kinematografa »Pathé« razpisali natečaj, na katerem je sodelovalo 150 ljubiteljev filma. Zmagala sta naziva »Ideal« in »Elektro-radiograf«, tako da je bilo prvo uradno ime novega kinematografa »Elektro-radiograf Ideal«, kar se je kasneje skrajšalo v »Ideal«. Leta 1910 je »Pathé« prenehal delovati in družba je zadržala samo »Ideal«. ³⁴

Kinematografa »Edison« in kasnejši »Ideal« sta veljala za italijansko-francoski firmi, zato so ju obšle velike septembske demonstracije v Ljubljani leta 1908 ter kasnejši bojkot nemških firm. ³⁵ Kot rodoljubna reakcija na te politične dogodke se v programu kinematografa »Pathé« poleg uvoženih filmov pojavijo panoramski diapozitivi (skioptične slike) ³⁶ slovenskih pokrajin.

V Gorici je Slovenec Ludovik Tomšič leta 1907 odprl stalen kinematograf, ki je deloval zelo kratek čas. Ob poskusni projekciji novih filmov 9. oktobra 1907 se je vnel in zgorel do tal. Škoda je znašala 70 tisoč kron in ker kinematograf ni bil zavarovan, je to popolnoma uničilo lastnika. ³⁷

Po letu 1908 se ustanavljanje stalnih kinematografov nadaljuje tudi po drugih slovenskih mestih: Mariboru, Kranju, Ptuju (kjer je kinematograf leta 1908 ravno tako zgorel). To so bili manjši kinematografi v adaptiranih prostorih in o njih je ohranjenih le malo podatkov. ³⁸

Filmske predstave so postale po letu 1910 najpopularnejša oblika masovne zabave. Delovanje stalnih kinematografov je vplivalo na slabše obiskovanje gledaliških predstav. V Slovenskem narodu se je pojavil članek neznanega pisca, posvečen vprašanju odnosa med gledališčem in filmom, v katerem med drugim piše:

... Najhujši sovražniki kino predstav so gledališki ravnatelji — kino jim dela velikansko konkurenco. Kino-predstave obiskujejo vsi tisti, ki jim za gledališče še nič ni ali ki jim za gledališče že nič več ni. Smešno je misliti, da se ljudje iz same toposti, iz lenobe, ker se jim ne ljubi misliti, ali iz nezmožnosti, uživati čare in lepote gledaliških predstav ter iz hrepenenja po surovih, najnižje instinkte vzbujajočih efektnih odtujujejo gledališče in drve v kino. V resnici je pravi vzrok tega pojava ta, da je gledališče dospelo do skrajne meje svojega razvoja... Sploh nima gledališče nič pravega stika več z življenjem, ki je postalo vse bolj zamotano in raznovrstno, kakor je bilo v času cveta dramatičnega pesništva in glasbe... Kaj pa nam nudi gledališče? Vedno vidimo subrete, ki vzdigujejo kratka krilca, komike, ki ponavljajo neprestano ene in iste geste, tenorje, ki se pote kakor drvarji, zmagovite lajtnante, zarobljene kmečke magnate, zaljubljene parčke, patetične tragedinje in skisane naivke. Pesniki, pisatelji, libretisti in glasbeniki so sami krivi, da beži občinstvo iz gledališča v kino, kjer vidijo življenje, življenje našega časa... In toliko drugih zanimivosti je videti, kako drče dreadnoughti v penete se morje, kako se bakterije vojskujejo s krvnimi telesci, kako izgleda življenje v londonskih ulicah, kakšen je vodopad Niagara in kakšen bazar Lonore v Parizu in kako se ljudje bore zoper povodnji in zoper ogenj... Kino pred-

stave odpirajo ljudem razgled v vse višine in globine, v vse čare, skrivnosti in razkošja naše dobe in po vsem svetu jim predočuje vse viharje življenja in zato nore ljudje za kino, ki jim gasi željo po spoznanju življenja...³⁹

Takšno razmišljanje je bilo v času ustanavljanja stalnih kinematografov pri nas tipično. Film je povzročil mnoge spremembe na področju zabave in masovne komunikacije. Članek po vsebini spominja na tekste, ki so se približno hkrati pojavljali v Beogradu in Zagrebu. Na isti pojav so se v osnovi podobne družbene srede odzvale na podoben način — množice so drvele v kinematografe.

Zaradi slabega poslovanja, velikega primanjkljaja in dolgov (igralci dolgo niso dobili plač), je odbor Dramatičnega društva (Slovenskega gledališča) v Ljubljani sprejel leta 1913 sklep, da v stavbi gledališča odpre kinematograf in iz njegovih dohodkov izplača dolgove. Za 2250 kron so nabavili projekcijsko napravo »Ica-kinematograf Lloyd«, od Cesarsko-kraljevske deželne vlade za Kranjsko pa dobili dovoljenje za predvajanje filmov. To kinematografsko podjetje v okviru gledališča je dobilo ime »Kino Metropol«. Prva predstava je bila 19. aprila 1913 v gledališki dvorani. Izzvala je ostre polemike. Vso akcijo so napadli kot največje ponižanje gledališča. Pojavile so se karikature in epigrami. Nekateri so ta projekt tudi branili, posebno ker je kinematograf služil denar. 17. maja 1913 pa se je sestal Deželni odbor in razpravljal o moralni neoporečnosti filmov, ki jih predvajajo v gledališču. Diskusijo je sprožil film, v katerem je guvernanta kopala golega dojenčka. Čeprav so bili vsi predvajani filmi že cenzurirani, je Deželni odbor odločil, da gledališke dvorane ni mogoče uporabljati za filmske projekcije. »Kino Metropol« je junija nadaljeval predvajanja na vrtu Narodnega doma, po začetku prve svetovne vojne pa prenehal delovati.⁴⁰

Ob izbruhu svetovne vojne je bil v Ljubljani odprt le en stalen kinematograf, »Ideal«, last družbe Antona Deghenghija. Razen njega so delovali kinematografi v Gorici, Kranju (kar dva), Mariboru, Celju in Ptuju. Med prvo svetovno vojno je bila spet sprožena zamisel, da bi gledališko dvorano izkoristili za filmske predstave, posebno ker je bilo gledališče nekaj časa zaprto. Slovenska krščanska socialna zveza je ustanovila svoj »Kino Central«, ki je — kot drugi stalni kinematograf v Ljubljani — pričel delovati 1. maja 1915 v stavbi Deželnega gledališča. Del dohodka je odvajal v korist Gledališkega fonda. Do 1. septembra 1915 je »Kino Central« na Gledališki fond prenesel 116 tisoč kron, 70 tisoč kron je plačal za najemnino, gotovo pa je del dohodka zadržal za režijske stroške in nadaljnji razvoj kinematografa. »Central« je deloval vse do jeseni 1918, se pravi do konca vojne.⁴¹

Tja do leta 1914 so na sporedih slovenskih kinematografov prevladovali francoski filmi, posebno tisti, ki jih je distribuiral »Páthé«. Od začetka prve svetovne vojne dalje pa prične naraščati število nemških, avstrijskih in skandinavskih filmov, medtem ko francoski, britanski, italijanski in ameriški filmi skoraj izginjajo. V Ljubljani so vse številnejši filmi dunajskega podjetja »Saschafilm«; do konca vojne je bilo predvajanih okoli 200 filmskih žurnalov »Sascha-Messter«.

Film je bil seveda uporabljen tudi kot vojaško propagandno sredstvo. Gledalci so lahko videli mnogo žurnalov in dokumentarnih filmov o vojskovanju

in uspeh avstroogrške vojske ter njenih zaveznikov. Navedel bom le nekaj filmov, ki so zaradi vsebine za nas posebno zanimivi. Prva predstava »Kina Central« je bila projekcija filma *Črnovojnik*, ki je bil najavljen takole:

»Črnovojnik«, velika patriotična slika v treh dejanjih iz življenja in bojov naših črnovojnikov na jugu (z milostnim sodelovanjem Njene ces. in kralj. visokosti nadvojvodinje Marije Avguste).⁴²

Nekateri žurnali so bili posneti pri nas — *Ljubljana po bombardiranju laških letalcev* (1916), *Belgrad pod avstrijsko upravo* (1917) in *Obisk cesarja Karla v Ljubljani*. Žal nobeden od teh filmov ni ohranjen.

Film je bil v Sloveniji zgodaj sprejet kot tehnični izum ter sredstvo masovne zabave in politične propagande. Že v začetku leta 1879 je H. Vodnik⁴³ v Ljubljani predaval o kinematografu in fonografu, novih tehničnih izumih. Leta 1898 je v prvi številki revije *Dom in svet* objavljen članek izrednega profesorja matematike in fizike na vseučilišču v Gradcu Simona Šubica z naslovom *Žive fotografije*. Šubic v tem članku opisuje stroboskop in stroboskopski princip ter zaključuje z razlago kinematografa bratov Lumière.⁴⁴

Slovenska javnost, posebno kulturni in študentski krogi v Ljubljani, je kmalu sprevidela, da tudi filmske predstave lahko predstavljajo pot za predor nemškega vpliva. Iz tega so izšle na eni strani demonstracije proti nemškimi napisom na filmih ter bojkot nemških filmov (na primer v Mariboru in Celju), na drugi strani pa so bili zaradi tega veliko bolje sprejeti francoski in italijanski filmi. Film je od časa pred prvo svetovno vojno postal enakovredna kulturna zabava poprečnega meščana Slovenije.

3. Delo tujih filmskih snemalcev v Sloveniji do leta 1918

Najstarejši podatek o filmu, posnetem na ozemlju Slovenije, izvira iz leta 1899. Potujoči »Bioscop« Jochanna Bläserja je v okviru svojega programa od 7. do 14. maja 1899 predvajal film *Razgled Ljubljane*, kakor je navedeno v dnevnem tisku,⁴⁵ oziroma *Razgled po Ljubljani*, kakor je natisnjeno na plakatu za (tretji po vrsti) spored »Bioscopa«. O filmu sicer ni posebnih podatkov, le Slovenski narod piše:

...Podobe so mirne in jako zanimive, med njimi je posebno omeniti *Razgled Ljubljane*...⁴⁶

In to je vse, kar vemo o tem filmu. Najbolj logična je domneva, da ga je posnel sam Bläser ali kateri od njegovih sodelavcev. To lahko sklepamo iz sledečega:

— Film ni omenjen nikjer razen v programu »Bioscopa«. Če bi ga posnela druga ekipa, posebno bratov Lumière ali Pathéja, bi se verjetno našel še na programu kakega drugega potujočega kinematografa.

— Med potovanjem in predvajanjem filmov je Bläser verjetno tudi snemal. Dovolj zanesljivo mu lahko pripišemo film *Corso na Reki*, ki je bil leta 1899 tudi na ljubljanskem sporedu. To pomeni, da je Bläser verjetno snemal tudi med svojim 25-dnevnim obiskom v Ljubljani.

— Takrat je bilo v navadi, da lastniki potujočih kinematografov v mestu, kjer so se nastanili, v reklamne namene posnamejo krajši film in z njegovim predvajanjem privabljajo gledalce. Če bi imel Bläser tuj posnet film, bi ga verjetno predvajal že v okviru prvega sporeda svojega »Bioscopa« (22. aprila 1899) in ne bi čakal dva tedna. To, da se je film pojavil šele na tretjem sporedu, potrjujejo domnevo, da je bil posnet in obdelan v prvih štirinajstih dneh Bläserjevega bivanja v Ljubljani. Mož je izkoristil spomladansko lepo vreme in slikovito mesto, posnel in obdelal film ter ga nato postavil na spored.

O samem filmu ne vemo ničesar. Po besedi »razgled« bi lahko sklepali, da je bil posnet z Ljubljanskega gradu, a dokazov za to nimamo. Verjetno gre za film, ki se ga v literaturi pod naslovom *Panorama Ljubljane* pogosto omenja, po navadi postavlja v leto 1898 in pripisuje snemalcem bratov Lumière ali bratov Pathé, čeprav niti viri niti dokazi za to niso nikjer navedeni.⁴⁷ Janko Traven je v svoji študiji do podrobnosti obdelal programe vseh potujočih kinematografov, ki so leta 1898 gostovali v Ljubljani, toda film z naslovom *Panorama Ljubljane* ni omenjen nikjer, čeprav ne bi mogel ostati povsem neopažen. Tako je film *Razgledi Ljubljane* prvi, za katerega je dokazano, da je posnet v Sloveniji, najverjetneje ob koncu aprila ali v začetku maja 1899.

Po tem filmu celih deset let o dejavnosti tujih filmskih snemalcev na ozemlju Slovenije ni nobenih sledov (kar pa ne izključuje možnosti, da je bilo kaj posneto). Na osnovi velikega zanimanja ljubljanskega tiska za film, ki je raslo iz leta v leto, sem prepričan, da noben filmski posnetek Slovenije ne bi mogel uiti pozornosti časnikařev. Vrh tega so leta 1908 časopisi opozorili, da se v filmu o *Cesarsko poklonitvenem sprevodu na Dunaju* (o velikih svečanostih, ki so spremljale petdesetletnico kronanja Franca Jožefa) v sprevodu med drugimi delegacijami vidijo tudi Slovenci s Kranjske in Koroške.⁴⁸ Lahko se torej zanesemo, da v obdobju med 1899 in 1909 na ozemlju Slovenije s strani tujih snemalcev ni bilo pomembnih filmskih snemanj.

Ob petindvajseti obletnici Slovenskega delavskega pevskega društva Slavec, ustanovljenega že leta 1884, je bila v Ljubljani 27. in 28. junija 1909 organizirana velika proslava. Sodelovalo je 60 slovenskih, 17 čeških in 15 hrvaških pevskih društev. Družba Antona Deghenghija je ob tej priložnosti naročila snemanje posebnega filma. Niso znani ne globlji razlogi za ta projekt ne narava zveze med društvom Slavec in Deghenghijem.

Film so posneli snemalci podjetja Salvatore Spina iz Trsta, kjer so ga najverjetneje tudi obdelali. Večji del filma (156 m) je ohranjen. Kopijo imajo v Jugoslovanski kinoteki v Beogradu, drugo pa v Arhivu SR Slovenije. V glavi filma piše »Premiata ditta S. Spina, Trieste« (Nagrajeno podjetje S. Spina, Trst), kar neizpodbitno dokazuje avtorstvo in kraj obdelave. Če upoštevamo Deghenghijevo narodnost in poslovne stike s Trstom, se zdi logično, da je snemanje filma naročil Spinu, ki je bil prav tedaj na višku svoje dejavnosti.

Film *Slavnostni dnevi slovenskega delavskega pevskega društva Slavec* (naslov je izpeljan na osnovi časopisnega članka) so predvajali od 9. do 13. julija 1909 hkrati v obeh Deghenghijevih stalnih kinematografih »Pathé« in »Ideal«. Razdeljen je bil na dva dela; v začetku tedna je »Ideal« predvajal prvi del in »Pathé« drugega, potem pa narobe. Tedaj je torej obstajala samo ena kopija filma.

V prvem delu je film prikazoval:

1. panoramo Ljubljane z Gradu, severni del;
2. Mestni trg;
3. prihod Hrvatov in Tržačanov;
4. panoramo s kupole Narodnega doma.

V drugem delu:

6. Marijin trg (danes Prešernov trg);
7. sprevod;
8. zbirališče pevskih društev pred magistratom;
9. pozdrav župana Hribarja;
10. veselico v Zvezdi;
11. gojenke iz Mladike, ki so stregle;
12. paviljon in v njih ženske v narodnih nošah.⁴⁹

Po ohranjenih podatkih je skupna dolžina filmov znašala okoli 200 metrov; ostalo ga je približno tri četrtine. Film je narejen precej standardno in brez velike domiselnosti. Dogodek vidimo v totalih-razglednicah, fotografsko korektno posnetih in obdelanih. Toda ta material ima ogromno dokumentarno vrednost kot najstarejši ohranjeni filmski material iz Slovenije in kot avtentični dokument iz naše preteklosti. V nekem kadru je ob drugih povabljenicah videti tudi književnika Ivana Cankarja. (Glej članek I. Nemaniča o tem filmu, Dokumenti SGFM 1979, št. 33.)

Neposredno pred prvo svetovno vojno je naglo razvilo filmsko proizvodnjo podjetje »Sascha-film« z Dunaja. Včasih so snemali tudi v Sloveniji. Leta 1914 sta bila v Franciji predvajana dva filma iz te proizvodnje: *Zima na Štajerskem* (L'hiver en Steyermarck) in *Kobilarna avstrijskega cesarja v Lipici* (Le Haras impérial de l'Empereur d'Autriche — Lipizza).⁵⁰ Med prvo svetovno vojno se snemanja v Sloveniji nadaljujejo. Leta 1914 so snemalci »Prager Filma« posneli *Bled na Kranjskem* (Veldes in Krain),⁵¹ neznani snemalci pa *Od Trsta do Ljubljane* (Von Triest nach Laibach).⁵² V okviru žurnala »Sascha-Messter« sta posneta *Ljubljana po bombardiranju laških letalcev* (1916) in *Obisk cesarja Karla v Ljubljani* (1917). Mnogo žurnalskih zgodb je bilo posnetih tudi na frontni liniji Soče in Piave ter iz njih sestavljen dokumentarni film *Bitka na Soči*.⁵³ Na isti fronti so snemalci »Sascha-filma« posneli tudi film *Bombardiranje Gorice* (oziroma *Razrušena Gorica*), ki so ga kasneje predvajali po vseh naših krajih.⁵⁴

4. Pionirji domačega filma v Sloveniji

Zanimivo je, da med mnogimi Slovenci, ki so se pred koncem prve svetovne vojne angažirali na področju predvajanja filmov, nobeden ni imel ambicij snemati in proizvajati lastnih filmov, čeprav so nekateri imeli potrebno fotografsko znanje. Do leta 1918 v Sloveniji ni bilo domačina, ki bi se profesionalno ali polprofesionalno ukvarjal s snemanjem filmov.

Kljub temu je v Sloveniji leta 1905 neki domačin posnel svoje prve metre filmskega traku. Dejstvo, da ta pionirski projekt ni imel statusa profesionalne filmske dejavnosti, temveč amaterskega snemanja, ne more zmanjšati njegovega zgodovinskega pomena.

V Ljutomeru je živel advokat dr. Karel Grossmann (1864—1929), prosvetitelj in športnik, vsestranski duh, ki so ga zanimala mnoga področja, med drugim tudi črno-bela in barvna fotografija. Leta 1905 je v Dresdenu kupil aparaturo za filme širine 17,5 mm in nekaj zabavnih filmov, ki jih je predvajal svojim otrokom. Ta aparatura je kot mnoge iz tistega časa lahko služila kot projektor, kamera ali kopirka (za kopiranje filmov). Grossmann je kot izkušen fotoamater, ki so ga zanimale žive fotografije, s to kamero posnel nekaj filmov, od katerih so ohranjeni trije:

1. Odhod od maše v Ljutomeru, posnet leta 1905; on sam kader v dolžini sedem metrov originalnega traku.

2. Sejem v Ljutomeru, posnet istega leta; trije kadri v skupni dolžini 18 metrov originalnega traku.

3. Na domačem vrtu, posnet leta 1906; trije kadri skupne dolžine 25 metrov originalnega traku.

Ti filmi so se ohranili nemara ravno zaradi nestandardnega in nepraktičnega formata filmskega traku, ki so ga kmalu opustili. Šele leta 1968 je skupina slovenskih kinoamaterjev-navdušencev skonstruirala posebno napravo, s katero so Grossmannove filme presneli na trak širine 16 mm, kasneje pa še na 35 mm.⁵⁵

Filmi, ki jih je posnel Grossmann, so pravzaprav animirani fotografski posnetki, kar je bila splošna značilnost večjega dela profesionalne filmske proizvodnje tistega časa. Ko jih danes gledamo, imajo predvsem vrednost avtentičnega filmskega dokumenta in čar iskrenosti navdušenca, ki se je hotel izkusiti na področju živih slik. Ni zelo verjetno, da bi Grossmann posnel še več filmov, ker se tega nihče iz njegove družine ne spominja, a te možnosti ni treba čisto odpisati. Zadovoljen s prvimi poskusi in uspehi je dr. Grossmann zaradi nepraktičnega filmskega formata in visokih stroškov po letu 1906 opustil snemanje filmov ter se ob svoji poklicni dejavnosti posvetil novemu področju amaterizma — radiotehniki.

5. Zaključek o razvoju kinematografije v Sloveniji do leta 1918

V tem obdobju se je v Sloveniji in v drugih krajih, kjer so živeli Slovenci, docela razvila reproduktivna kinematografija. Prvi stik slovenske javnosti s kinematografijo je hitro sledil objavi te iznajdbe. V razliko od drugih jugoslovanskih krajev so v Slovenijo, posebno v Ljubljano, prihajali zelo pomembni evropski potujoči kinematografi, ki se sicer niso zlahka odpravljali globlje v deželo. To je pomagalo slovenski kulturni javnosti, da je bila vselej v toku razvoja filma in filmske umetnosti v svetu. V času stalnih kinematografov je kinofikacija Slovenije ustrezala stopnji razvoja kinematografske mreže v Srednji Evropi, čeprav po obsegu ni bila toliko pomembna. Število stalnih kinematografov je bilo sorazmerno naseljenosti mest. Spored je bil zmeraj bogat in aktualen, za kar gre zahvala dobrim komunikacijam in bližini dveh močnih distribucijskih središč Dunaja in Trsta

Tuji snemalci so pričeli snemati na ozemlju današnje Slovenije dovolj zgodaj, četudi ne tako intenzivno. Lepota slovenskih pejsažov jih ni posebej pritegovala, drugih spodbud pa skoraj ni bilo. Zaradi tega tudi ni veliko filmskega materiala, posnetega s kamerami tujih snemalcev. Manjši del, ki je od

tega ohranjen, pa je za nas dragocen zgodovinski dokument. Med filmi, ki so bili posneti na ozemlju Slovenije do 1918, mi jih je uspelo identificirati le 18.

Opazimo tudi, da se domača proizvodnja sploh ni začela razvijati. Omejena je na poskuse in osamljene uspehe nekega navdihnjenega amaterja. V okviru težkih političnih in kulturnih razmer, v katerih je živel slovenski narod, lahko to razumemo. Če temu pritaknemo še ekonomsko neenakopravnost Slovenije, postane jasno, da pogojev za domači film, pa čeprav v najmanjšem obsegu, res ni bilo. To prisilno zaviranje razvoja nacionalne filmske proizvodnje v Sloveniji je — podobno kot stalno spodrezovanje vej — nakopičilo v slovenski kulturi velik filmski potencial, ki se je naglo sprostil med obema vojnama, popolnoma pa šele v sodobni jugoslovanski kinematografiji.

Prevedel Bogdan Lešnik

OPOMBE OB TEKSTU

1. Dragoceno gradivo za to poglavje je zbral slovenski gledališki zgodovinar Janko Taven v študiji **Pregled razvoja kinematografije na Slovenskem**. Toda pri tem ni navajal nobenih virov, tako da sem bil prisiljen ponovno obdelati tisk. Ob tem sem odkril vrsto podatkov in podrobnosti, ki jih je Traven zanemaril predvsem zato, ker se je s proučevanjem kinematografske preteklosti ukvarjal bolj mimogrede, vzporedno s proučevanjem zgodovine gledališča.

Kjer sem uporabljal zgolj Travnovne podatke, ne da bi pozneje preveril vir, sem v opombi to posebej označil.

2. Ljubljanska družina Malič je bila lastnik velikega imetja ob današnji Titovi cesti. Hotevska stavba je bila porušena po prvi svetovni vojni.

3. Slovenski narod, Ljubljana, 14. novembra 1896. Oglas je bil objavljen vsak dan od 16. do 21. novembra.

4. Laibacher Zeitung, Ljubljana; oglas o podaljšanem predvajanju je bil prvič objavljen 23. novembra 1896, potem pa vsak dan do 26. novembra.

5. Spored sem rekonstruiral na osnovi oglasov v časopisih Slovenski narod in Laibacher Zeitung. Za zadnje štiri filme sem uporabil Travnov prevod iz nemščine v slovenščino.

6. Laibacher Zeitung, Ljubljana, 12. novembra 1896, stran 2235.

7. Po razlagi pomena besede Reisender v velikem leksikonu Brockhaus, Berlin 1901.

8. Laibacher Zeitung, Ljubljana, 12. novembra, 1896, stran 2234 (prevod po sborhrvaškem prevodu iz nemščine).

9. Janko Traven, navedeno delo.

10. Janko Traven, navedeno delo.

11. Slovenski narod, Ljubljana, oglas s sporedom objavljen 20., 23. in 25. novembra 1897.

12. Po naslovu **Slačenje neveste** spominja na Mélièsov film **Le coucher de la mariée**, ki pa je bil posnet šele leta 1899. Lahko bi šlo za film podjetja Pathé **Le deshabilité du Modèle** iz leta 1897, ali pa tudi za kak drug film.

13. Citirano po Janko Travnu, navedeno delo.

14. Slovenski narod, Ljubljana, 12. oktobra 1898.

15. V Slovenskem narodu je bilo med 22. septembrom in 12. oktobrom 1898 objavljenih skupno 13 oglasov.

16. Po J. Travnu, navedeno delo.

17. Slovenski narod, Ljubljana, 22. aprila in 7. maja 1899.

18. Prvi oglas o gostovanju Nartenovega kinematografa v Ljubljani (v katerem je bil napačno podpisani kot NORTEN) je bil objavljen v Slovenskem narodu 15. novembra 1901, nekaj kasneje pa še dve obvestili o delu tega kinematografa — 15. in 20. novembra.

19. Odlomek iz Mesguichevih spominov, objavljen v knjigi Georgesasa Sadoula: **Histoire Générale du Cinéma**, Paris 1947.

20. Mutoskop (mutoscope) je cilindrična naprava za individualno gledanje živih slik. V nekaterih opisih je primerjan s topom. Patentirali so ga Casler, Marvin in Koopman leta 1895. Gledalec gleda skozi preprost okular in hkrati vrti bočno postavljeno ročico, s katero se premika slike, in doseže vtis gibanja. Zaradi enostavnosti in cenene izdelave ter uporabe je mutoskop nekaj časa po letu 1896 resno konkuriral Edisonovemu kinetoskopu.

21. Aprila in maja so v časopisih Slovenski narod in Laibacher Zeitung redno izhajali oglasi o delu Liffkovega kinematografa in o vsaki spremembi sporeda.

22. V prvem in drugem desetletju so se vzporedno razvijali barvni postopki velikih filmskih producentov (Pathé, Gaumont, Messter, Charles Urban idr.). Bili so zelo zapleteni in v kinematografu slabo uporabni. Vsi so temeljili na trikromatskem principu, barvnih filtrov in črno-belem negativu ali pozitivu. Méliès je uporabljal postopek ročnega barvanja kopije, ki je bil učinkovit, vendar zelo drag. Najpogosteje pa je bil uporabljen tako imenovani viraž, postopek, po katerem so posamezne sekvence filma integralno obarvane z eno barvo (npr. noč plavkasto, požar rdeče, sončni zahod rožnato itd.). Ob vsakem od teh postopkov so v sporedih navajali, da gre za barvni film.

23. Slovenski narod, Ljubljana, 27. julija 1906.